

FTAMP 17.71.91

<https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-12>

Н. Набиолла^{1*}, Е.К. Карбозов², Қ.Ө. Тамабаева³

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
³Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз инновациялық институты
Тараз, Қазақстан

E-mail: ¹nasihat_83@mail.ru, ²e.karbozov76@gmail.com, ³karakoz14@mail.ru
ORCID: ¹0000-0001-9832-8028, ²0000-0001-7909-1299, ³0000-0001-6734-9635

ЕР ЖӘНІБЕК ТУРАЛЫ ТАРИХИ ЖЫРЛАР МЕН АҢЫЗДАРДЫҢ ТЕКСТОЛОГИЯСЫ

Аңдатпа. Мақалада Ер Жәнібек батырға байланысты туған жырлар мен аңыздарға талдау жасалады. Ер Жәнібек батыр – Абылай хан тұсында жасаған әйгілі батырлардың бірі, Абылайдың оң тізесінен орын алған тарихи тұлға. Ел арасында батыр атына байланысты жырлар мен аңыздар көптеп таралған. Онда баяндалатын оқиғалар қазақ пен жоңғар арасындағы соғыстарды арқау етеді. Тек бір жырда ғана қазақ-қырғыз арасындағы қақтығыс айтылады. Аңыздарда Ер Жәнібектің туғанынан қартайған шағына дейінгі өмір жолы толық баяндалған. Батырға байланысты туған тарихи аңыздар мен жырлар Қазақстанмен қатар, Моңғолия, Қытайдағы қазақтардың арасында да кең жайылған. Осы фольклорлық мұралар арасынан мақалаға өзек болып отырған төрт жыр мен сюжеті біршама күрделі төрт аңыз сараланып алынып, мақалаға негіз етілді. Зерттеу барысында жырлар мен аңыздардың жариялануында жариялаушылар мен құрастырушылар тарапынан мәтіннің алғашқы нұсқасын негізге алмай, кейбір сөз сөйлемдер мен шумақтарды, олардың тарихи мән-маңызына мән бермей өз ыңғайларына қарай өзгертіп жариялағанына назар аударылды. Сонымен бірге кейбір фольклорлық мотив сюжеттердің де бірнеше батырға, айталық: Жәнібек, Тұрсынбай, Көбеш батырларға байланысты айтылатынына көз жеткізілді. Бұндай мотив, сюжеттердің әр батырға байланысты туған аңыздарда айтылуы фольклорлық заңдылықтарға сай, бір-бірінен көшірме емес, қайта фольклордың табиғатына келетін ортақ дүниелер екеніне ғылыми тұрғыдан тұжырым жасалды. Сонымен бірге Жәнібек батырға байланысты туған жырлар мен аңыздардың да кейбір ортақ мотивтер мен сюжеттерді арқау еткеніне де сараптаулар жасалды. Мақалада Жәнібек батырдың өмір тарихын, күрес жолын арқау етіп жазылған, тарихи аңыздар мен жырларды арқау еткен романдар туралы да қысқаша мәліметтер берілді.

Кілт сөздер. Жәнібек, тарихи аңыз, тарихи жыр, сюжет, мотив, жанр.

N. Nabiolla¹, E.K. Karbozov², K.U. Tamabaeva³

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
³International Taraz Innovation Institute named after Sherkhon Murtaza
Taraz, Kazakhstan

E-mail: ¹nasihat_83@mail.ru, ²e.karbozov76@gmail.com, ³karakoz14@mail.ru
ORCID: ¹0000-0001-9832-8028, ²0000-0001-7909-1299, ³0000-0001-6734-9635

Textology of the historical epic and the legend about Yer Zhanibek

Abstract. The article analyzes the poems and legends associated with Yer Zhanibek batyr. Yer Zhanibek batyr is one of the famous batyrs created during the reign of Abylay Khan, a famous person who took the place of the right tribe of Abylay. Many songs and legends are associated with the name of the hero. The events described in it refer to the wars between the Kazakhs and the Jungars. Only one poem describes the conflict

between the Kazakhs and the Kyrgyz. The legends fully describe the life path of Yer Zhanibek from birth to old age. Historical legends and songs associated with the hero are widespread among the Kazakhs of Kazakhstan, Mongolia, and China. Among these folklore legacies, four songs and four legends, which are the subject of the article, with a rather complex plot, were selected and formed the basis of the article. During the study, it was confirmed that when publishing poems and legends, publishers and compilers did not take the first version of the text as a basis, but changed some words and phrases and published them at their discretion, not paying attention to their historical significance. At the same time, it was noted that some folklore motifs are associated with several heroes, for example, the heroes Zhanibek, Tursynbay, Kobesh. From a scientific point of view, it is concluded that such motives are told in legends associated with each hero in accordance with the laws of folklore, they are not copies of each other, but are common worlds that correspond to the nature of folklore. At the same time, it was analyzed that the songs and legends associated with Zhanibek batyr have some common motifs and plots. The article also provides brief information about novels based on historical legends and poems written on the basis of the life story and struggle of Zhanibek batyr.

Keywords. Zhanibek, historical legend, historical poem, plot, motif, genre.

Н. Набиолла¹, Е.К. Карбозов², К.У. Тамабаева³

^{1,2}Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

³Международного Таразского инновационного института имени Шерхана Муртазы Тараз, Казахстан

E-mail: ¹nasihat_83@mail.ru, ²e.karbozov76@gmail.com, ³karakoz14@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-9832-8028, ²0000-0001-7909-1299, ³0000-0001-6734-9635

Текстология исторического эпоса и легенды о Ер Жанибек

Аннотация. В статье анализируются поэмы и легенды, связанные с Ер Жанибек батыром. Ер Жанибек батыр – один из известных батыров, созданных в период правления Абылай-хана, известного человека, занявшего место правого колена Абылай. С именем богатыря связано множество песен и легенд. События, описанные в ней, относятся к войнам между казахами и джунгарами. Только одно стихотворение описывает конфликт между казахами и кыргызами. В легендах полностью описан жизненный путь Ер Жанибека от рождения до старости. Исторические легенды и песни, связанные с героем, широко распространены среди казахов Казахстана, Монголии, Китая. Среди этих фольклорных наследий были отобраны и положены в основу статьи четыре песни и четыре легенды, являющиеся предметом статьи, с достаточно сложным сюжетом. В ходе исследования было подтверждено, что при издании поэм и легенд издатели и составители не брали за основу первый вариант текста, а изменяли некоторые слова и словосочетания и публиковали по своему усмотрению, не обращая внимания к их исторической значимости. В то же время замечено, что некоторые фольклорные мотивы связаны с несколькими богатырями, например, богатырями Жанибек, Турсынбай, Кобеш. С научной точки зрения сделан вывод о том, что такие мотивы рассказываются в легендах, связанных с каждым героем в соответствии с законами фольклора, они не являются копиями друг друга, а являются общими мирами, соответствующими природе фольклора. В то же время было проанализировано, что песни и легенды, связанные с Жанибек батыром, имеют некоторые общие мотивы и сюжеты. В статье также приводится краткая информация о романах, основанных на исторических легендах и стихах, написанных на основе истории жизни и борьбы Жанибек батыра.

Ключевые слова. Жанибек, историческая легенда, историческая поэма, сюжет, мотив, жанр.

1 Кіріспе (Набиолла Н.).

Жәнібек Бердәулетұлы Абылай хан заманында өмір сүрген қас батырлардың бірі. XIX ғасырда өмір сүрген қазақтың әйгілі ғалымы Ш.Уәлиханов Абылай ханға қатысты зерттеуінде XVIII ғасырдың қазақ тарихы үшін аса бір ауыр кезең

болғандығын, қазақты қан жылатқан «Ақтабан шұбырынды» жылдардың халық есінен көтеріле қоймағынын да тілге тиек етеді.

Қазақ халқы үшін қатерлі сын-сағатта Абылайдың хан тағына мініп, халықты ұйымдастыра білуінің арқасында, анталаған жауға тойтарыс бере алғаны да тарихтан белгілі (Abdasadyk, 2021: 325-336). Әрине, Абылайдың қарсы келген жауына қарсы тұру үшін де оның қасында ұлы билері мен батырларының болғаны шындық. Оны тарихи құжаттармен қатар, ел арасында кең тараған тарихи жырлар мен аңыздар да аңғартып отыр. Сол кезеңдегі Абылайдың ұлы батырлары Қабанбай, Бөгенбай, Олжабай, Баян, Тұрсынбай, Малайсары, Райымбек, Наурызбай, Бармақ т.б. батырлар мен Төле би, қаз дауысты Қазыбек би т.б. билер туралы туған жырлар мен аңыздардан XVIII ғасырдағы қазақ халқының қиын-қыстау кезеңдерді басынан өткеріп жатқан тарихи жағдайының сүрлеуін аңғаруға болады. Жоғарыда аты аталған батырлардың қатарында «Ер Жәнібек» батырдың да орны айрықша, оны Абылай дәуірінде жасаған Үмбетей жыраудың толғауларынан да көруге болады:

Аруағыңа болысқан,
Әділ билік қылысқан.
Қашпаған қандай ұрыстан
Керейде батыр Жәнібек,
Қаз дауысты Қазыбек,
Қу дауысты Құттыбай,
Қаракерей Қабанбай,
Қанжығалы Бөгенбай -
Абылай сенің тұсында,

Сол бесеуі болыпты-ай! (Бес ғасыр жырлайды, 1989: 77-78). Абылайдың ақылшыларының бірі болған, жырау Үмбетейдің жырларынан Жәнібектің де орын алуы, оның сол кезеңдегі орынының да айқын екенін көрсетеді.

2 Материалдар мен әдістер (Набиолла Н., Карбозов Е.К., Тамабаева Қ.Ө.).

Жәнібек батыр туралы М.Әуезов те өз зерттеулерінде сөз етіп, мақалаларында тоқталып отырған. Айталық 1922 жылғы жарық көрген «Шолпан» журналының №2-3 сандары мен 1923 жылы шыққан осы журналдың №4-5 сандарында жарияланған «Қазақ әдебиетінің қазіргі дәуірі (тарихи-әдеби сын)» атты мақаласында «Жәнібек батыр» туралы жазады. Кейіннен осы мақала М.Әуезовтің 1991 жылы «Ана тілі» баспасынан шыққан «Әдебиет тарихы» атты кітабының соңында берілген. Бұл мақалада фольклордың әртүрлі жанрына тоқталып, Абайға дейінгі қазақ фольклоры мен авторлық ауыз әдебиетіне талдаулар жасай отырып «ескі әдебиетімізде ескі қазақ өмірінің әрбір дәуірі, әрбір мезгілі және әрбір жеке-жеке суреттері де айтылған» дейді. Сонымен бірге Абылай дәуіріндегі Бұқар жырау мен керей Жәнібек айтты дейтін жырлар мен бата сөздеріне де тоқталады. Онда Жәнібек батыр туралы мынадай үзінділер келтіреді: «Ол замандағы қазақтың өміріндегі кез келетін қиын асу, тар кезеңде жорыққа аттанып, жасанған жаудың қарсысына бару болса, Абылайдың үлкен соғысының біріне бара жатып, керей Жәнібектің өзіне берген батасы мынау:

Құрулы мылтыққа жолықтыр,
Құрсаулы жауға жолықтыр,

Ел сасқандай,
Етек басқандай

Абылайдың сарт... ашқандай күнге жолықтыр,... – деген. Бұл асау қанды батыр, тайғақ кешу, тар жолда еліне еңбек сіңіруді қиял қылған елшіл аламан сөзі» (Өуезов, 1991: 226) дегенді айтады.

«Ер Жәнібекке» байланысты туған, халық арасында тараған, жырлар мен аңыздардың шоғырының молдығы, онда Жәнібектің асқан батырлығымен қоса, тілге шешен, ойға көсем алымдылығы, би болғандығы да айтылады. Жырлар мен аңыз мәтіндерінде көбіне сөз болатыны, жоңғар шапқыншылығы мен қазақ батырларының оған жасаған зілді тойтарысы жырланады.

2.1 Негізгі зерттеу әдістері (Тамбабаева Қ.Ө.).

Мәтіндерді талдауда негізінен салыстырмалы талдау әдісі қолданылды. Сонымен бірге мәтінде кездесетін тарихи, этнографиялық сөз-сөйлемдер де басты назарға алынды. Мақалада зерттеу нәтижелері мен тұжырымдардың ғылыми мәнін жоғарлату басты мақсат болып саналды. Жәнібек батырға байланысты туған жырлар мен аңыздардың жиналуы, жариялануы мен зерттелу тарихынан құнды мәліметтер алуға болатыны нақтылы мысалдармен берілді.

2.2 Материалдарға сипаттама (Набиолла Н., Карбозов Е.К.)

Ғылыми нәтижелерді фольклортанушы, әдебиеттанушылармен қатар, жоғары оқу орындарының әдебиеттану, қазақ тілі мен әдебиеті мамандығында оқитын студенттерге тарихи аңыздар мен жырларды арнаулы курстарда, семинарларда пайдалануға болады. Сондай-ақ, қазақ тілі мен әдебиеті мамандығын тереңдетіп оқытатын мектептерде де пайдалануға болады.

Ер Жәнібек есімімен байланысты қазақ тарихында бірнеше ұлы тұлғалар болған. Олар: Өз Жәнібек, Қошқарұлы Жәнібек және біз қарастырып отырған Ер Жәнібек Бердәулетұлы. Ер Жәнібек Бердәулетұлының қабірі қазіргі Шығыс Қазақстан облысы Қалбатаудың баурайында жатқаны туралы кезінде тарихшы ғалым Ахмет Тоқтабай өз зерттеу мақаласында жазған. Мақалада арғын Шақшақ Жәнібектің балалары, өз атасы екен деп, жаңылысып оған ескерткіш тақта қойғанын, алайда А.Тоқтабайұлы тарихи құжаттар негізінде нақтылы дәлелдер ұсынып, Қошқарұлы Жәнібектің Түркістанда жерленгенін айтады. Ал, Шығыс Қазақстанда жатқан Жәнібектің Бердәулеттің баласы екенін сол елдімекенде өмір сүріп жатқан халықтың айтуы негізінде дәлелдегенін жазады. Кезінде Ө.Марғұлан осы өңірге ғылыми экспедиция ұйымдастырып, Жәнібектің астауын көргенін жазады. Бұл астау қазір Алматыдағы Орталық музей қорында сақтаулы тұр. 2014 жылы батырдың ұрпақтары бабаларының басына ескерткіш қойып, ас беріп, ат шаптырған. Батыр басына қойылған ескерткіш те зерттеушілердің назарына ілінген (Ермағамбетова, 2022: 327). Сол жылдары Жәнібек батырдың 300 жылдығына арналған халықаралық конференция болып, сонда жасалған баяндамалар, конференция материалдары жинақ боп шыққан. Ж.Шәкенұлының «Ер Жәнібек» деректі зерттеуі де жарық көрген. Батырдың құрметіне оған байланысты туған жырлар мен аңыздар топтастырылып жеке жинақ болып та жарық көрген.

Ер Жәнібек туралы бірнеше тарихи романдар да жазылды. Қытайдағы қазақ жазушысы Шәмис Құмарұлы «Жәнібек батыр» романын жазса, Монғолиядағы қазақ

жазушысы Сұлтан Тәукейұлының «Ақыр Жәнібек» романы бар. 2023 жылы Жәди Шәкенұлының «Жәнібектің соңғы күндері» атты тарихи романы оқырман қауыммен қауышты.

Жәнібек батырға байланысты ел арасында бірнеше жыр мәтіні тараған. Олар Ақыт Үлімжіұлының жырлауындағы «Жәнібек батыр», Ыбырай Ботайұлының айтуындағы «Ер Жәнібек», Мағауия Сұлтанияұлының жырлауындағы «Жәнібек батыр», авторы белгісіз «Жәнібек» қатарлы тарихи жырларды атауға болады. Сонымен бірге батырдың есімі әр дәуірде өмір сүрген ғұламаларымыздың еңбегінде де ерекше ыждағаттылықпен көрсетіледі. Бұлардың қатарында Құрбанғали Халид, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Мәшһүр-Жүсіп Көпеев, Ақыт Үлімжіұлы, М.Әуезов, Асқар Татанайұлы қатарлы тұлғалардың кітабында да аталып өтеді. Қазір де Жәнібек батырды тарихи тұрғыдан, фольклорлық жырлар мен аңыздардың кейіпкері ретінде ірілі-ұсақты еңбектер жазылып, кең көлемде зерттелу үстінде.

3 Талқылау (Набиолла Н., Карбозов Е.К., Тамабаева Қ.Ө.).

Ер Жәнібек батыр есімімен байланысты халық арасында көптеген аңыздар мен жырлар тарап күні бүгінге дейін айтылып келеді. Олардың дені Қытайдағы қазақтар арасында сақталған болса, біразы Орталық ғылыми кітапхананың қолжазба қорындағы 547, 849, 901-бумаларда, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қоры: 280, 914, 991, 1004, 1124-бумаларда сақтаулы тұр.

Бұнда біз алдымен Жәнібек батырға байланысты туған тарихи жырлардың жиналуы мен жариялануына тоқталамыз.

1. Жәнібек батыр. Бұл жыр ең алғаш 1980 жылғы «Алтай аясы» журналының №2 санында (19-26-беттерде) жарияланған. Кейін осы мәтін Пекиндегі «Ұлттар» баспасынан 1982 жылы «Қазақ қиссалары» деген сериямен шыққан көп томдықтың 2 томының 3-27-беттерінде еш өзгеріссіз қайта басылған. Сонымен бірге 1992 жылы жарық көрген «Қаба ауданының қисса-дастандары (1-кітап)» атты кітаптың 86-107-беттерінде де дәл осы мәтін жарияланған. 1991 жылы жарық көрген «Буыршын ауданының қисса-дастандары (1-кітап)» деген кітапта осы жырдың қысқартылған нұсқасы басылған. Ал 2006 жылы Шәміс Құмарұлы мен Ақын Байбосынұлы құрастырған «Ер Жәнібек» атты кітапта мәтін өзгеріске ұшыраған. Осы жырдың алғашқы төрт жарияланымында кездесетін, Жәнібектің жорығы қырғыз-қазақ ортасындағы соғысты бейнелейтін жыр нұсқасы екенін көрсететін «қырғыз» деген атауды «қалмақ» деген атумен алмастырып, мәтіннің барлық жерлерінде кездесетін «қырғыз» сөзінің орнын саналы түрде «қалмақ» сөзіне ауыстырған. Ал 2008 жылғы Жәди Шәкенұлы құрастырған «Ер Жәнібек» кітабы мен 2009 жылы Т.Тынысбекұлы, С.Қорабай, Т.Шаңбай құрастырған «Ер Жәнібек» кітабы, 2011 жылы қазақ ауыз әдебиетінің қазынасы сериясымен шыққан «Ер Жәнібек» кітабында (Қазақ ауыз әдебиетінің қазынасы, 2011: 1-19) 2006 жылғы басылымның ізімен кеткен, яғни 2006 жылғы жарияланымды еш өзгеріссіз жариялаған. Бір ескере кететін жағдай «Жәнібек батыр» жырының осы нұсқасын сақтап, ұсынған Мәукеш Долбашұлы (1908-1987) Қаба ауданы Көлбай ауылдығы Қарашілік қыстағының тұрғыны, сауатты адам. «Қаба ауданының қисса-дастандарына (1-кітап)» жинап, реттеп, бастырған қазақтың белгілі ақыны, фольклор жинаушысы Шәмен Исаұлы. Ал «Ер Жәнібек»

деген атпен Шыңжаң халық баспасы мен Іле халық баспасы бірлесіп шығарған 25 томдық «Қазақ ауыз әдебиеті қазынасы» сериясының 3 томында жарияланған мәтін 1982 жылғы шыққан «Қазақ қиссалары» деген кітаптан алынған.

2006 жылғы жарияланымда мәтінді саналы түрде өзгертушілер «Жәнібек батыр» жырын қазақтар мен қалмақтардың (жонғарлардың) арасындағы қақтығыс негізінде туған жыр. Жырлаушы тарапынан қателіктер жіберген деген тұжырым жасаса керек. Екіншіден, «Жәнібек батырға» байланысты туған басқа жырлар мен аңыздарда қазақтар мен қалмақтардың (жонғарлардың) соғысы бейнеленгендіктен сол нұсқаларға да негізделген болса керек. Алайда, қазақ пен қырғыздар арасында да бірнеше рет соғыстар болғаны тарихтан белгілі. Абылай бастаған қазақ қолының Жетісуды басып алған қырғыз манаптарының бетін қайтарып, жерімізді азат еткені де тарихи шындық. Сондықтан бұл жырдың алғашқы жарияланымындағы қазақ пен қырғыз арасындағы соғысты жырлауы орынды деп қабылдағанмыз дұрыс. Уақыты анық көрсетілмесе де жырда сол бір тарихи жағдайдың көрініс тапқанын ескергеніміз абзал. Бұрын-соңды ғалымдарымыздың зерттеулерінде «жырлардан тарихты іздеу үлкен ағаттық, алайда сол тарихи оқиғалардың сұлбасы көрініс табады» деген тұжырымын еске алсақ, бұл жырдан да сол кездегі қоғамдық жағдайдың жүз беріп отырғандығын байқаймыз.

Бұл жырдың 2006 жылғы және одан кейінгі басылымдарында жырда кездесетін сөз сөйлемдерді ыңғайына қарай өзгерткен. Алғашқы жарияланымдарында кездесетін «Көбеш» деген адамның атын «батырлардың бірі» деп өзгерткен. Оның да өзіндік себебі бар. Өзгертушілердің пайымдауынша бұндағы «Көбеш» Қотырақтың немересі «Көбеш батыр» деген түсінікте болса керек. Көбеш батыр XIX ғасырда жасаған, сондықтан бұл жырға сәйкесімсіз деген ой қорытатын секілді. Алайда жыр мәтініндегі «Көбеш» жас жағынан Жәнібектен әлде қайда үлкен болып келеді, соған қарағанда батыр Көбештен бұрын да Көбеш есімді кісінің болғанына ешкім күмән келтіре қоймас, Көбеш батыр болса Жәнібектің тұсындағы жас батыр Қотырақтың немересі болып келетіні шежіреден белгілі. Сондықтан да жырдағы Көбеш, Көбеш батыр емес екендігі түсінікті. Тарихта аттас адамдырдың көп болғанын да ескергеніміз жөн.

Жыр мәтінінде кездесетін сөздерді өз еркімізбен мағына, мазмұн қуып өзгерте беруге де болмайтынын, жыр шумақтары дәлелдеп берді. Өйткені әрбір сөздің мағына беретінін ескерсек, сылдыр сөзден гөрі, белгілі бір ой айтып тұрған сөздерге баса мән бергеніміз абзал. Әуелгі жыр шумақтарында кездесетін «соғыста» шошиды да өледі ақыр, – деген тармақты, «онан соң» шошиды да өледі ақыр, – деп өзгерткеннің жыр шумақтарын әлсіретпесе, күшейтпейтінін байқаймыз. Әр сөздің өз орыны, өз мағынасы бар екендігін ескеруіміз керек.

2. *Ер Жәнібек.* Бұл жырда Жәнібекке Шақшақұлы Жәнібектің өз атын қоюуы, Жәнібектің нағашысы Досымбек пен Өмірді іздеп, Алатау, Талас жаққа ат басын бұрғаны, Жәнібекке бұйырған көк дөненді жүген-құрық тимеген шу асау күйінде жүргені айтылады. Сонымен бірге басқа жырларға қарағанда бұнда көк дөнenniң бітім-болмысы, ат сыны біраз айтылады. Құрық тимеген асау дөнenniң жиырма бес бұғалықпен, отыз жігіт ұстаса да, ие болмай оларды сүйреп кетеді. Жәнібек болса

жалғыз өзі ұстап, жүген салып, ерттеп мінгені айтылады. Бұнда да Жәнібектің бір бойында отыз адамның күшінен артық қайрат бар екендігі көрсетілген. Бұл жырдан назар аударып, зерттеуге негіз ететін жағдай, Жәнібектің ауылы «Қаратау», «Аршалысай» деген жерде отырған деген мәлімет береді. Бұны алдағы уақытта ғылыми тұрғыдан қарастыру керек деп білеміз. Анасының айтуы бойынша қаракерей Соқыр абыздан бата алғаны да жыр жолдарынан кездеседі (Шақшақ Жәнібекке байланысты аңыздарда да қаракерей Соқыр абыздан Шақшақ Жәнібек бата алады деп те айтылады). Керей Жәрке абыз (он екі абақ керейдің бірі шыбарайғыр руынан) туралы да осы жырда Соқыр абыздың аузынан беріледі. Жырда жас Жәнібектің Қабанбай мен Бөгенбай батырларға ілесіп жауға ойран салғаны, керейлердің бірнеше көшінің (Сырдан Орға қарай көшуі, Ордан Есіл, Нұраға қарай көшуі) жайы да айтылып кеткен. Осы жырды сақтап, ұсынған: Құмар Серікбайұлы. Жыр, 2006 жылы Шыңжаңда шыққан «Ер Жәнібек» атты кітапта жарияланған (Ер Жәнібек, 2006: 102-119).

3. *Ер Жәнібек*. «Шіңгіл ауданының қисса-дастандары» жинағынан алынған, Ыбырай Ботайұлы жырлады деген нұсқа («Бабалар сөзі» сериясының 27 томына енген) мен осы жыршының өз аузынан жазып алған, Тарбағатай аймағы Толы ауданының азаматы Ақын Байбосынұлы жариялаған нұсқаны салыстыра отырып талдау жүргізбекпіз. Екі нұсқа да Қытайда жарық көрген. Шіңгіл ауданынан шыққан «Ер Жәнібек» жырынан көптеген шумақтар түсіп қалған, кейбір шумақтардың тармақтары ауысып араласып кеткен, тіпті шумақтарының да орналасуында бір ізділік жоқ екенін байқаймыз. Айталық жырдың басталуындағы жыршының кіріспе сөзі Шіңгіл ауданындағы жарияланымда жоқ, Тікелей батырдың шежіресін тарқатудан бастап кеткен. Төменде жоқ шумақтарды келтіріп көрелік.

Ақын Байбосынұлы жариялаған нұсқа:

Иә, Алла тілегімді бере көр деп,
Осы іс тоқтатпады ойды кернеп.
Жаранлар құлақ салып аңласандар,
Жазбақпын Жәнекемнен қалам тербеп.

Ойымнан жатсам-тұрсам бір кетпейді,
Ісі емес қолы бостың еткен ермек.
Ұзын жыл жаза алмадық сәті түсіп,
Ұрпақтар және созсақ қашан көрмек.

Кетпекпін көз тіріде жазып мұны,
Басыңа бір келеді қашанда өлмек.
Тағдырдан ажал жетіп келген күні,
Біліңіз нарт қызыл жүз болар шөлмек («Мұра» журналы, 1989. №2: 36-37)

Көптеген батырлық эпостар мен тарихи жырларда жырлаушының жырлағалы отырған жыры туралы түсіндірме бере кететін формулалы үлгісін қолданатыны түсінікті. Жоғарыдағы кіріспе ретінде келген шумақтар «Шіңгіл ауданында

жарияланған «Жәнібек батыр» жырының нұсқасында жоқ. Сонымен бірге батырдың ата-тегін тарқатуда да төмендегі шумақтар түсіп қалған:

Сүйіншәлі, Сүйіндік пен Сүйімбайды,
Деп айтады үш Жәнтекей осыларды.
Қысқартып айтпақ болсам арғы жағын,
Абақтың бірі болып қосылады («Мұра» журналы, 1989. №2: 36).

Бұл шумақтың түсіп қалуы ойды айқындауға үлкен кедергі келтіріп отырғанын байқаймыз. «Шіңгіл ауданының қисса-дастандары» деген кітапта жарияланған «Ер Жәнібек» нұсқасында «Жәнтекейден үшеуміз» деп айтады да, Соның ішінде Сүйіндікпіз деп төтесінен бастап кетеді. Үш Жәнтекейдің кім екені ашып айтылмайды. Ал бұл нұсқада олар анық көрінеді.

Жоғарыдағы шумақтарды салыстыра келе ешқандай өзгерісі жоқтығын назарда ұстай отырып, «Шіңгіл ауданының қисса-дастандары» кітабына енген нұсқаны көшірме нұсқа деп айтуға болады. Ол нұсқа Ақын Байбосынұлы жазып алып жариялаған нұсқадан 132 тармаққа кем. Жәнібек батырдың Садырмен айқасын суреттейтін әсерлі шумақтар түсіп қалған.

4. Жәнібек Батыр. Мағауия Сұлтанияұлы жырлаған бұл жыр ең алғаш Моңғолияда шығатын «Шұғыла» журналының 1992 жылғы №3 санында жарияланған. Кейін Моңғолияда 1995 жылы шыққан «Ақ бата» деген кітапта қайта жарияланған. Осы жырдың ішіндегі «Қотырақ батырға» байланысты шумақтардан үзінді алып, 1997 жылы шыққан «Көбеш батыр» деген кітапта жариялаған (Көбеш батыр, 1997: 90-96). «Жәнібек батыр» жырының 1992 жылғы жарияланымы Қытайда 2006 жылы жарық көрген «Ер Жәнібек» кітабында жарияланған. Осы нұсқа кейін 2008 жылы Алматыда шыққан «Ер Жәнібек» кітабында да қайта басылған (Ер Жәнібек, 2008: 159-212), сонымен бірге Семейден шыққан «Ер Жәнібек» кітабында да жарық көрген.

4 Нәтижелер (Набиолла Н., Карбозов Е.К., Тамабаева Қ.Ө.).

1997 жылы Өлгейден шыққан «Көбеш батыр» атты кітаптың «Батырлар туралы өлең-жырлар» деген III тарауында «Жәнібек батыр» жырының Қотырақ пен Қондыбай батырлардың есімі кездесетін жерлерінен үзінді берген. Бұл үзінді жырдың 1995 жылы Өлгейде шыққан, «Ақ бата» деген кітапқа енген «Жәнібек батыр» жырынан алынғандығын айтады.

Моңғолияда жарияланған Мағауия Сұлтанияұлының «Жәнібек батыр» жырының кейбір шумақтары Қытайда, Қазақстанда (2008, 2009) жарық көрген осы жыр мәтінінен түсіп қалған. Төменде түсіп қалған шумақтарды беріп отырмыз.

Қотырақ пен Қондыбай,
Ер жаралған соңғым-ай.
Зейінді туған оңдым-ай,
Бек ойланбай қоймашы, -
Деп кезекпен қарады.

... Сөйлемеші едің мұндай жай,
Сөйлеші қане, бұлданбай,
Деп Қотырақ қарады. (Көбеш батыр, 1997: 90).

Ерекшелеп берген бұл шумақ соңғы үш басылымда (2006, 2008, 2009) жоқ екенін ескергеніміз жөн.

Жыр «Жәнібек батырдың балалық шағы», «Қазыбек би мен анасынан бата алып алғашқы жорыққа аттануы», «Абылайдың оң тізесінен орын алуы», «Жыланның басын қыршып бүркіп жіберуі», «Батырдан сауға» (Қабанбай мен Жәнібек), «Жәнібектің тұңғыш рет мойынсал болуы» (қайын жұртына ұрын баруы), «Жәнібек асуы», «Жәнібек бастаған керей елінің Алтайға көшуі» қатарлы аңыздардың сюжетінің жыр түрінде циклденген үлгісі деуге болады.

Жәнібек батырдың Абылайдың оң тізесінен орын алуы. Бұл аңыз ел арасында көп тараған. Аңызда кездесетін Жәнібектің Абылай ханнан сұраған үш тілегі «оң тізесінен орын алуы», «өз руынан сарбаз жасақтауды өтінуі», «төбеге тігетін туды белгілетіп алуы» Жәнібек батырға байланысты жыр мәтіндерінен де кездеседі. Жәнібектің Абылайдың назарына іліну барысын бірде Абылайдың атының болдырып, жау қоршауында қалған жерінен Жәнібектің құтқаруы айтылса, бірде Абылайдың астындағы атына оқ тиіп, жаяу жау ортасында қалғанын көрген Жәнібектің астындағы атын ханға түсіп беріп, ханды аман-есен қоршаудан құтқарғаны туралы айтылады. Аңыз Асқар Татанайұлының «Тарихи дерек келелі кеңес» деген кітабында жарияланған (Татанайұлы, 1989: 16-23). Онан кейін «Жұлдыз» журналының 1995 жылғы №3 санында басылған. 2008 жылғы жарық көрген «Ер Жәнібек» кітабында да жарияланған. «Бабалар сөзі» сериясының 87 томында қайта жарық көрген. Сонымен бірге осы томда жарияланған «Жәнібек би» деген аңыз да жарияланып отырған осы мәтінмен үндес.

«*Жәнібек би*» аңызы Т.Кәкішев құрастырған «Билер сөзі» кітабында жарияланған, мазмұны осы аңызбен бірдей.

Осы аңызбен ұқсас мәтін «Жәнібектің Абылайдың оң тізесінен орын алуы» деген атпен «Шіңгіл ауданының аңыз-ертегілері» деген кітапта жарық көрген. Аңызды ел аузынан жинаған – Қуанған Әбдікәрімұлы. Аңыздарды реттеген – Дәлелбек Қинаятұлы.

Шыңжаңда шыққан «Қазақ ауыз әдебиетінің қазынасы» сериясының аңыздарға арналған екінші кітабында да, 2011 жылы Шыңжаң халық баспасы мен Іле халық баспасы бірлесіп бастырған 25 томдық «Қазақ ауыз әдебиеті қазынасы» деген сериямен шыққан кітаптың «Аңыз-ертегілер» атты 13 томында да қайта жарық көрген.

Жәнібек батырдың бес ерлігі. Аңызда Жәнібектің бес ерлігі айтылады олар: «Жәнібектің Бөрілі сайда қаптаған қалың шүйебөріні шауып өлтіруі», «өзін арнайы іздеп келе жатқан дәу қалмақ батырын алып ұрып бауыздауы», «ешкі қотыр денесіне қаптағанда, бір рет тырнақ тигізбей бір ай шыдап, соңында киімін шешкенде бір қабат терісімен қоса сыпырып тастауы», «Абылайдың жұмсауымен бейіт ағашын алып келуі», «Жыланды қыршып бүркіп жіберуі». «Абылайдың сынауы (бейіт ағашын алып келуге жұмсауы)» балта керей Тұрсынбай батырға байланысты аңыздарда да кездеседі. Бұл аңыз Мәшһүр-Жүсіп Көпеевтің 20 томдық шығармалар

жинағының 8-томында «Қырғызға жорығы, Тұрсынбай батыр» деген тақырыппен жарияланған аңызда «бейіт ағашын алып келуге жұмсау» сюжеті бар. Және де осы жиырма томдық шығармалар жинағының 9-томында да «Балта керей Тұрсынбай батыр» деген аңызда айтылады.

Моңғолияда 1997 жылы жарияланған «Көбеш батыр» атты кітапқа енген «Көбештің үш ерлігі» деген мәтінде «Жыланның басын қыршып жұлып алу» мотиві бар. Онда да Көбештің батырлығын баяндау Жәнібек батырға байланысты айтылып отырған осы аңыздағы мәтінімен үндес. «Ешкі қотыр денесіне қаптағанда, бір рет тырнақ тигізбей бір ай шыдап, соңында киімін шешкенде бір қабат терісімен қоса сыпырып тастауы» Көбеш батырға байланысты аңыздарда кездеседі.

Шақшақ Жәнібек пен Бердәулетұлы Жәнібекке байланысты айтылатын аңыздардың да кейде екі батырға да телініп жүргенін байқаймыз. Оның нақтылы мысалы «Қошқарұлы Жәнібек» атты аңыз. Аңызды талдай келе бұл аңыздың Ер Жәнібек Бердәулетұлына қатысты туған аңыз екендігі анықталды. Бұл М.Әуезовтің М.Сильченконың «Шоқан Уәлиханов» туралы «Қазақ әдебиеті тарихының» 2 томына жазған еңбегіне айтылған пікірінен айқын көрінеді. Онда «Шоқан Уәлиханов жазған аңыздарда жаңсақтық кеткен, негізі ол аңыз Шақшақ Жәнібекке емес, керей Жәнібекке байланысты туған аңыз» деген ой айтады. Онда М.Әуезов былай деп жазады: «62-бетте, Шоқан келтірген тарихи әңгімеде, Шақшақұлы Жәнібек турасында жаңылыс сөйленген. Бұл әңгімедегі батыр – Керей Жәнібек болу керек. Себебі Шақшақұлы Жәнібек батыр емес, би ғана болған. Ал, керей Ер Жәнібек Шоқанның әңгімесіне қисыны келетін, анық Абылайдың батырының өзі болған. Осы ретте Шоқанның жаңсақ жазғанын айтып, сноска беру керек сияқты» деген пікір айтады (Әуезов, 2011: 266-267).

5 Қорытынды (Набиолла Н., Карбозов Е.К.).

Сонымен Ер Жәнібек батырға байланысты туған жырлар мен тарихи аңыздардың арасынан көлемді, сюжетті, мотивтері біршама көп деп сараланған нұсқалары зерттеуге алынып, арнайы қарастырылды. Негізі Жәнібек батырға байланысты қазірге дейін сегіз жыр мен қырық үш аңыз белгілі болып отыр. Олар Қазақстанмен қатар, алыс-жақын шетелде орналасқан қазақтар арасында да белгілі. Еліміздегі Орталық ғылыми кітапхана мен М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында сақталған қолжазбалар таяу жылдары ғана ғылыми айналымға түсті. Жәнібек батырға байланысты дүниелердің біразы кезінде Қытайда төрт топтама атымен белгілі болған, қазақтар шоғырланып орналасқан аудандардан жиналып, баспа бетін көрген жинақтарда да басылған. Оларды салыстыру барысында басым бөлімінің мазмұны бір-біріне өте жақын екені анықталды. Географиялық жағынан Жәнібекке байланысты аңыз-әңгімелер мен жырлар Іле Қазақ автономиялы облысының Алтай аймағы мен Тарбағатай аймағындағы, соның ішінде Алтай аймағының алты ауданы (Көктоғай, Буырылтоғай, Буыршын, Қаба, Жеменей, Шіңгіл) мен Тарбағатай аймағының екі ауданы (Толы, Сауан аудандары), Санжы дүңген облысына қарасты Мори ауданында, сондай-ақ, Баркөл қазақ автономиялы ауданында жарық көрген топтамаларда кездеседі. Осы зерттеу барысында фольклорлық мәтіндерді жинау мен жариялаудың әдіс-тәсілдері мен талаптарына сай келмейтінін, кейінгі жарияла-

ушылар тарапынан кеткен қателіктер мен кемшіліктер ашып көрсетілді. Сондай-ақ, Қытайдағы қазақтар арасынан жиналып, жарияланған фольклорлық басылымдардың тек ел аузынан не жиналды, соны жариялау мәселесін қолға алғаны дәлелденді. Тағы бір айта кететін жағдай халық мұраларын жинап, жариялаушылардың кәсіби маман емес, мұғалімдер мен мәдениет саласының мамандары, сондай-ақ осы салаға қызығатын қалың халықты аттанысқа келтіре отырып жинағанына, сонымен бірге фольклорлық мұраларды жинап, жариялауда бір орталықтан басқару, нұсқаулар жасау, басшылық ету болғанымен, әр ауданнан осы салаға атсалысқан мамандарда бір-бірімен тереңдей байланыстың болмағандығына куә болдық. Қалай болғанда да кезінде ел арасынан жиналып, жарық көрген бұл дүниелерді қазақ руханиятына қосылған қомақты дүние деп бағалауға толық негіз бар. Оған Ер Жәнібек батырға байланысты ел арасынан жинап, жарияланған жырлар мен аңыздарға байланысты текстологиялық жұмыстар жүргізу барысында көз жеткізілді.

Әдебиеттер:

1. Abdasadyk, A.A., Isenov, O.I., Taskuzhina, A.B., Kulbayeva, M., Mukhitov, K.S. (2021). Abylai Khan: A historical figure and a folklore character (Case study of legends about the orphanage of the ruler) // *Astra Salvensis* this link is disabled, pp. 325–336.
2. Әуезов М. Әдебиет тарихы: Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған. – Алматы, 1991. – 240 б.
3. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. 50-т. – Алматы: Жібек жолы, 2011. – 472 б.
4. Бес ғасыр жырлайды: Екі томдық. 1-том. Құраст.: М.Мағауин, М.Байділдаев. – Алматы: Жазушы, 1989. – 384 б.
5. Ер Жәнібек. Құраст.: Ақын Байбосынұлы, Шәмис Құмарұлы. – Үрімжі, Шыңжаң халық баспасы, 2006. – 240 б.
6. Ер Жәнібек. Құраст.: Жәди Шәкенұлы. – Алматы, 2008. – 320 б.
7. Ермагамбетова К.С., Оразбаева Д.Е. Шығыс Қазақстан өңірінде батырларды мемориалдау үрдісі: мәдени антропологиялық талдау // «Керуен» ғылыми журналы No1, 74-том, 2022 // ISSN: 2078-8134 | eISSN: 2790-7066 // <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-25>
8. Көбеш батыр. Құраст.: Мағауия Сұлтаняұлы, сарапшы Қаржаубай Сартқожаұлы. – Өлгей, 1997. – 134 б.
9. Қазақ ауыз әдебиетінің қазынасы: Ер Жәнібек. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 2011. – 324 б.
10. Қазақ ауыз әдебиетінің қазынасы: Жиырма бес томдық. 3-том. Дастандар. – Үрімжі, 2011. – 470 б.
11. «Мұра» журналы. – 1989. – №2.
12. Татанайұлы А. Тарихи дерек келелі кеңес. – Үрімжі: Шыңжаң халық баспасы, 1989. – 205 б.

Literature:

1. Abdasadyk, A.A., Isenov, O.I., Taskuzhina, A.B., Kulbayeva, M., Mukhitov, K.S. (2021). Abylai Khan: A historical figure and a folklore character (Case study of legends about the orphanage of the ruler) // *Astra Salvensis* this link is disabled, pp. 325–336. (in Eng.).
2. Auezov M. (1991) Literature`s history: For students of higher educational institutions. – Almaty,. – 240 p. (in kaz).
3. Auezov M. (2011) Fifty-volume complete collection of his works. No. 50. – Almaty: Zhibek zholy. – 472 p. (in kaz).
4. Five centuries sing: Two volumes. Volume 1. (1989) Creators: M.Magauin, M.Baydildaev.– Almaty: Zhazushy. – 384 p. (in kaz).
5. Yer Zhanibek. (2006) Creators: Aqyn Baybosynuly, Shamis Qumaruly. – Urimji: Shing Zhang Halyq baspasy – 240 p. (in kaz).

6. Yer Zhanibek. (2008) Creators: Jadi Shakenuly. – Almaty. – 320 p. (in kaz).
7. Ermagambetova K.S., Orazbaeva D.E. The process of memorialization of heroes in the East Kazakhstan region: cultural anthropological analysis] // «Keruen» scientific journal No1, 74 vol, 2022 // ISSN: 2078-8134 | eISSN: 2790-7066 // <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2022.1-25> (in kaz).
8. Kobesh batyr. (1997) Creators: Magauiya Sultaniyaulы, Qarjaubay Sartqozhauly. – Olgey. – 134 p. (in kaz).
9. A treasure of Kazakh oral literature: Yer Zhanibek. (2011) – Urimji: Shing Zhang Halyq baspasy. – 324 p. (in kaz).
10. Treasure of Kazakh oral literature: twenty-five volumes. Volume 3. (2011). – Urimji, 2011. – 470 p. (in kaz).
11. «Mura» magazine (1989). – №2. (in kaz).
12. Tatanayuly A. (1989) Historical data is a useful tip. – Urimji: Shing Zhang Halyq baspasy. – 205 p. (in kaz).